

.....

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ СУЧАСНИХ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

.....

Май Панчук

КОЛИ В УКРАЇНІ ПОРУШУЄТЬСЯ МОВНЕ ПИТАННЯ, ЗНАЧИТЬ НЕВДОВЗІ СЛІД ОЧІКУВАТИ ВИБОРІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ)

20 – 21 жовтня – 2005 р. в Києві відбувся міжнародний конгрес “Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі”. В його роботі взяли участь понад 500 науковців, політиків, педагогів усіх областей України та 22 країн світу. В умовах напруженої кампанії з виборів Президента України, позначеної сумною традицією спекулятивно роздмухувати мовне питання у періоди виборчих акцій в країні, учасники конгресу зважено і об’єктивно проаналізували мовну ситуацію в країні та опрацювали відповідні оцінки і рекомендації.

Зважаючи на розлогість ухвали конгресу, зачитуємо один з її пунктів повністю: “В усі віки і в усіх суверенних державах державна мова виступала і трактувалася як найуніверсальніший феномен об’єднання суспільства. Тому захищалася всією законною силою суспільства і влади.

Абсурдна ситуація постає в Україні: окремі політичні партії, конфесії, навіть державні органи та службовці фанатично розпалюють ворожнечу між селом і містом, різними регіонами України, у сферах освіти, культури головним чином на мовному ґрунті й фактично стають на антиконституційний шлях. Як наслідок – не загальнодержавні, а корпоративні, сектантські інтереси відстоюють окремі фракції у Верховній та іншого рівня радах; волю не суспільства, а олігархів-власників виконують ЗМІ; більшість каналів телебачення лукаво посилаються на права людини та колишні закони, і їх не позбавляють ліцензій, хоча не лише мовою, а й змістом частина передач ЗМІ відгородилася від народу й стала на антиконституційні позиції; стало нормою обіймати державні й ад-

міністративні посади, не володіючи державною мовою, наслідком чого є те, що навіть керівниками закладів освіти, науки, культури залишаються чи й призначаються громадяни, які і знаннями, і свідомістю поступаються школярам та студентам. Не врегульовано питання символіки та реклами, пріоритету державної мови у структурах бізнесу та обслуговування населення. 92% преси, інформаційний, книговидавничий простір, за визначенням п.п. І. Чижа та О. Савенка, “окуповані в Україні чужоземними виданнями”, отже, працюють не в інтересах українського народу, а керівники державних органів управління миряться із цим, бо, як кокетливо заявив п. І. Чиж, вони “проти насильної українізації”, хоча, не реформуючи старі моделі, нав’язані новій владі прибічниками старого світу, фактично консервують чи й відстоюють колишню політику насильної русифікації. Їхня діяльність з боку влади та суспільства не піддається ретельному аналізу та правовій оцінці, а їхні симпатії та інтереси стають заміником державної політики. Не випадково, що спалахують інфекційні тенденції навіть сепаратизму та місництва, а правоохоронні органи, РНБО, хоча йдеться про національно-державну безпеку, миряться з цим.

У захисті народних інтересів та прав особливу роль мають виконувати гарант Конституції Президент і Кабінет Міністрів. Однак Рада з питань державної мови при Президентові діє неефективно: замість створення департаменту, ліквідовано навіть відділ мови при Кабінеті Міністрів. Порушники державних законів та суспільних інтересів можуть не турбуватися: державна українська мова не має реального захисту”¹.

Ми, як і ухвала конгресу, зацентрували увагу на становищі державної української мови в Україні. Та така оцінка статусу, поширення й використання української мови в державі базувалася на глибокому аналізі мовної ситуації загалом, включно з розглядом проблем мов усіх етнічних громад України, особливо ж – російської. З цього аналізу цілком правомірним видається висновок, що питання функціонування державної мови, як і інших, в державі – не тільки правове, політичне, а й питання моралі, питання етики громадської позиції та поведінки. При такому розумінні суті мовної політики держави в її реалізації та в роз’ясненні громадянам реального стану і відвертих спекуляцій навколо нього особлива роль відводиться засобам масової інформації. Однак, як показує аналіз регіональних ЗМІ, за лаштунками “свободи слова”, “захисту

прав громадян” проявляється відверте підпорядкування частини з них політичним маніпуляціям окремих політиків і блоків. Перебіг виборів Президента України 2004 – 2005 рр. та Верховної Ради України 2006 р. показує, що немало політичних партій та блоків, а за ними – і ЗМІ, нехтуючи чинним законодавством держави щодо мов, включно з Конституцією, обрали предметом передвиборчих спекуляцій саме мовне питання. Попри статтю 10 Конституції України, за якою на всій території держави українська мова визнана єдиною державною, вони вкотре ініціювали протизаконну вимогу надання статусу державної російській мові. Не будемо перераховувати всіх “вболівальників” за Україну. Зазначимо лише, що найбільшим з них, і в прямому і в переносному сенсі, є В. Янукович. Якщо на виборах Президента України зусиллями В. Януковича та його політтехнологів виборців намагалися черговий раз ошукати обіцянками українсько-російської двомовності в державі, подвійного громадянства і, нарешті, федералізму, то в кампанії парламентських виборів 2006 р. Кримський виборчий блок “За Януковича” (Партія регіонів, “Руський блок”, Російська громада Криму) всупереч вимогам українського законодавства ініціював провокативний референдум в АРК про надання російській мові статусу другої державної. Водночас В. Янукович-молодший затіяв SMS-референдум з цього ж питання.

Преса Криму, як і ряду південно-східних областей, слідом за політиками та блоками змагається за першість в обстоюванні статусу російської мови. “Партія “Союз”, – констатує на сторінках газети “Крымское время” Лев Миримський, – позначила цю проблему. Це вже потім Кучма, Янукович та і Ющенко загравали з південно-східними регіонами і клятвенно обіцяли вирішити питання про статус російської мови, однак так нічого для цього і не зробили”². Та Л. Миримський на цьому не зупиняється. “З питанням про статус російської мови нерозривно пов’язане питання про відносини з Росією, – продовжує він. – Партія виступає за інтеграцію з Росією”³. То ж не дивно, що на спекулятивній хвилі двомовності, розбурханої певними політичними силами заради голосів виборців, в АРК “зростає кількість прихильників федеративного устрою і союзу (України – Авт.) з Росією і Білоруссю”⁴.

Під промовистою назвою – “Проросійські партії повинні об’єднатися. Хто проти?” – газета “Крымское время” не без задоволення інформує згаданих “прихильників федеративного устрою

і союзу” про зустріч за “круглим столом” лідерів проросійських партій Криму (С. Куніцин, В. Казарін, Л. Грач, Л. Миримський, Г. Гжибовська) для “відвертої і щирої бесіди” з колегами з Росії (В. Нефедов, С. Марков). Учасники “бесіди” з боку АРК побідкалися, що “політика Російської Федерації в Криму дещо незграбна”, що “з вуст російських політиків не прозвучало ані слова підтримки” проросійських сил після виборів Президента України, “коли Крим боровся ще 4 місяці”⁵. Як бачимо, політичні картярі заради власних, владних амбіцій втягують українське суспільство в провакаційні дискусії.

Заяви окремих політиків про двомовність України, про потребу надати статусу державної російській мові є не що інше, як свідоме намагання узаконити призупинене в умовах незалежності України її поголовне зросійщення. За таких обставин, здавалося б, на повний голос мали б заявити про себе засоби масової інформації, ця – четверта гілка влади. Вони, виходячи з чинного законодавства про формування української політичної нації, мали б створювати відповідну атмосферу в суспільстві, роз’яснювати громаді, що українська політична нація має послуговуватися не однією, і не двома мовами, а мовами всіх етнічних спільнот країни. Омріяна свобода ЗМІ для багатьох з них все ще залишається мрією стати справді об’єктивними, незалежними від спокусливих політичних замовлень. Зокрема, “Крымская правда”, будучи заручником проросійських політичних сил Криму, сповзає на позиції антиукраїнські, антидержавні. Чого варті, для прикладу, публікації цієї газети “Чи така незалежність потрібна народу?” (2005. – 6 серпня) або ж “Чому я не люблю таку Україну?” (2005. – 10 серпня). Автор статті, що названа другою, не любить біло-синню і оранжеву, кучмівські і ющенківську, жовто-блакитну Україну. А все тому, що вона, Україна, “відмовилася від своєї тисячолітньої історії, від своїх джерел, від землі Російської”. Перетворивши проблему російської мови в інструмент виборчої кампанії, намагаючись вивищити її за рахунок державної мови та мов етноменшин країни, певні політики та виборчі блоки, а за ними і ЗМІ, закріплюють поділ держави на мовні “регіони”, руйнують її єдність не тільки мовно, а й політично.

Дещо інші, ніж в південно-східних областях, більш конструктивні позиції обстоюють засоби масової інформації західного і центрального регіонів України. Зокрема, “Львівська газета” нагадує, що в Україні, не кажучи вже про нашого північно-східного

сусіда, немало сил та залежних від них засобів масової інформації, які продовжують щоденне духовне приниження інтелекту, культури української нації – її мови, звичаїв і традицій. “Це масове, починаючи зі садочка та школи, втовкмачування, що російськомовні культура, ЗМІ, література – вищого рівня, що без “старшого брата” про Україну не може бути й мови”. Засуджуючи дії прихильників федералізації України, регіоналізації української нації, її економіки, культури, релігії, їх намагання поділити українців на дві нації: “західноукраїнську” – україномовну та “східноукраїнську” – російськомовну, газета стверджує: “Насправді нація в нас одна, а Україна залишається унітарною державою”. Перед усіма нами, а насамперед перед новообраним Президентом, “стоїть важке бінарне завдання: розбудувати не лише українську Україну та її національну економіку, а й сконсолідувати українську націю, піднести її духовність на основі утвердження загальноукраїнської культури”⁶.

Зваженою щодо мовного питання видається й публікація чернівецької газети “Час” (2005. – 2 серпня), яка слушно відзначає, що коли в Україні порушується мовне питання, значить невдовзі слід очікувати виборів. У роздмухуванні “мовного питання” в такі періоди особливу активність проявляють не тільки вітчизняні, а й іноземні політтехнологи. У сусідній Росії влада запроваджує спеціальну програму, метою якої є розвиток російської мови, підвищення її статусу в світі. Особливу увагу розробники і виконавці програми надають ролі російської мови у незалежних державах, утворених на території колишнього СРСР. Російську мову розглядають як важливий фактор нової інтеграції “втрачених територій” навколо Москви. Для України розроблено певний набір шаблонних звинувачень у “насильницькій українізації”, зокрема, що в Україні останнім часом щодня закривається одна російськомовна школа, але при цьому не наводиться елементарна статистика: скільки в країні є учнів – етнічних росіян і наскільки вони забезпечені школами. Тим часом факти свідчать, що в недалекому минулому більшість учнів російськомовних шкіл становили етнічні українці й саме ці школи значно переважали за кількістю школи українські.

“Час” розцінює передвиборні обіцянки окремих політичних партій та політиків про надання російській мові статусу другої державної як провокаційний прийом політтехнологів. Водночас газета аргументовано доводить необхідність розширення сфери житку державної української мови з одночасним забезпеченням

мовно-освітніх інтересів і росіян в Україні, і інших етнічних груп держави. Життя в глобалізованому світі, зазначає на завершення газета, вимагає знання кількох мов, вміння бути терпимим до представників різних культур та усіх релігій⁷.

Львівська газета “Експрес”, оприлюднюючи інтерв’ю з головою комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Г. Удовенком, передбачає, що і на парламентських виборах 2006 р. знайдуться політичні сили, що намагатимуться розіграти “мовне питання”. Уже зараз у Верховній Раді зареєстровано 12 законопроектів про зміну мовного законодавства і спрямовані на підвищення статусу російської мови в і так уже зросійщеній Україні. За словами Г. Удовенка, реалізація таких намірів призведе “не до рівноправності двох мов (бо й нині в усіх суспільних сферах російська мова домінує), а до цілковитого витіснення української мови”.

Наголошуючи на необхідності збереження мовної спадщини кожної етнічної громади України, Г. Удовенко переконує, що представники кожної національної меншини повинні володіти рідною мовою й українською. Ті ж політики, які поставлять мовний сепаратизм наріжним каменем своєї виборчої кампанії, навесні програють. “Про це свідчить не тільки недавнє минуле, – каже Г. Удовенко, – але й теперішній час”⁸.

До аналізу мовної політики звертається і чернівецька “Буковина”. Автор однієї з публікацій “Буковини” Г. Майстренко, полемізуючи з газетою “Русская правда” (засновник – “Русское движение Украины”), згадує статті названої газети – “Верните нам русский язык”, “Люди – негодяи”, “Требуем перемен”, “Защита русского языка уже не удел маргиналов” – з вимогами надати російській мові статусу державної та з критикою тих, хто виступає за єдину державну мову – українську, називаючи їх “растлителями нравственности и геростратами культуры”.

В. Косяченко, посилаючись на статтю “Защита русского языка уже не удел маргиналов”, висміює спекулятивний характер “мовного питання” в Україні. “Правдисты” (“Русская правда”), – пише він, – зізнаються, що “Русский блок” і “РДУ” 20 серпня ц.р. (2004 – Авт.) вийшли з коаліції, яка підтримує Януковича саме тому, що він “долго не затрагивал языковую тему”. А коли 27 вересня Віктор Федорович на зустрічі з представниками російських ЗМІ “заявил о необходимости придания русскому языку статуса государственно-

го”, українофоби відразу же звернулися до своїх послідовників із закличками підтримати кандидатуру Януковича. Отож ми торгуємо нашим суверенітетом, державністю, навіть Конституцією, в якій записано, що державною мовою в Україні є українська.

“Буковина” привертає увагу читачів до публікації в “Русской правде” статті Л. Грача, який про представників російських общин Одеси і Причорномор’я, що вирішили на виборах Президента підтримати кандидатуру В. Ющенко, сказав так: “Эти люди, которые уже по духу, по культуре и, если хотите, по нравственному состоянию уже не русские. Тот русский, который поддерживает национал-радикала Ющенко – негодяй!”

Для ЗМІ південно-східних областей, насамперед для замовників публікацій у них, на минулих президентських виборах характерним було у боротьбі за електорат намагання розділити Україну по лінії Схід – Захід, залякати виборців східних і південних областей.

Для цього використовуються різні жанри журналістики. Газета “Донецкий криж” (Донецьк), наприклад, друкує розмову кореспондента А. Іванова з А. Ніконовим, “русским, проживающим во Львове”. Відповідаючи на запитання кореспондента, чому думка жителів західних областей, де В. Ющенко на президентських виборах 2004 р. здобув абсолютну більшість голосів виборців, так різко відрізняється від думки жителів Сходу і Півдня України, А. Ніконов твердить про вибух націоналізму, який відбувся в Галичині в 1989 – 1992 рр. під впливом пропаганди бандерівців. Націоналісти нетерпимі до представників інших політичних течій, тому останні вимушені не афішувати своїх поглядів, до того ж “нашисти” контролюють практично всі місцеві ЗМІ, пише газета. А. Ніконов залякує читачів тим, що в регіоні багатьох людей за національною ознакою звільняли з роботи, до деяких в помешкання юрбами приходили націоналісти і вимагали, щоб ті покинули Україну, а побиття вікон в російськомовних школах і російському культурному центрі тут взагалі – “добра національна традиція”. Але якщо Південь і Схід активно підтримають свого кандидата, завершує свою розмову А. Ніконов, то перемога буде за Януковичем, “в іншому разі Україна перетвориться у Велику Галичину, і, повірте мені, жителю Галичини малої доброго в цьому нічого не буде”¹⁰.

У деяких випадках проявляється намагання теоретично “обгрунтувати” “розкол” України. Так, дніпропетровська “Днепров-

ская правда” повідомляє, що на очах виборців розгортається протистояння між двома ідеологіями державності – ідеологією галицької держави і ідеологією держави української, питання стоїть так, пише газета, – чи буде Україна Галичиною, чи вона буде Україною. Будуючи державу за галицьким зразком, мовляв, ми маємо поступитися незалежністю на користь ЄС, Україна повинна стати мононаціональною державою, відмовившись від властивого їй мовного і культурного розмаїття.

За іншою версією побудови державності: українською – це всебічний розвиток усіх культур, наявних в Україні, як основних української і російської, так і культур понад ста національностей. За цією версією державності Україна – культурно і історично пов’язана з народами Росії і Білорусі – не країна вічно скривджених і пригнічених “холопів”, а країна, народ якої становив серце слов’янської державності.

Природно, симпатії “Днепровской правды” на боці української версії державності, а провідником ідеї галицької версії державності виставлявся В. Ющенко. Газету не турбує вигаданість обох теорій, їх спекулятивний характер. Для замовників публікації важливо інше – залякати виборців мононаціональністю (націоналізмом) – у разі реалізації однієї версії, та заохотити їх союзом з Росією та Білоруссю, – якщо переможе друга¹¹.

У одному з наступних номерів згадана “Днепровская правда” ще більш категорична щодо поділу України. Сьогодні вже всім зрозуміло, пише газета, що Україна далеко неоднорідна і різниця між західними і східними областями просто разюча, у нас різні духовні цінності і мови спілкування, історія і менталітет, зовсім інші й зовнішні симпатії та антипатії¹².

На сторінках “Буковини” висвітлюється досвід мовно-просвітницької роботи в області, спрямованої на розширення сфери функціонування тут державної мови. Наголошується, що це питання – “не тільки правове, політичне, а питання моралі, питання етики, інформації”.

Газета повідомляє, що за ініціативи обласної організації “Просвіти” до цілого ряду південно-східних областей України було направлено випуски журналу “Ластівка”. Ця ініціатива схвально сприйнята, у листах із Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Одеської областей освітяни дякували своїм буковинським колегам і просили продовжувати таку роботу¹³.

Певним зразком підходів до висвітлення мовного питання, формування толерантного ставлення громадян України до носіїв різних мов може слугувати стаття “Кожна мова прекрасна” у вінницькій газеті “Хочу все знати”. Йдеться про святкування міжнародного дня рідної мови на Вінничині. З вивчення культури, мови свого народу в області провадять активну роботу 51 культурно-національне товариство – російське, польське, єврейське, ромське, білоруське, німецьке, литовське, молдавське, вірменське, азербайджанське, чеське. Усі товариства, поряд з українським, представили на літературно-мистецькому святі свої міні-концертні програми. Учасники свята, а завдяки публікації газети і її читачі, зробили важливий крок до визнання необхідності захисту розмаїття культур в Україні¹⁴.

Водночас івано-франківська “Прикарпатська правда”, з посиленнями на настанови Президента України та заяву Держкомнацміграції порушує питання про неприпустимість будь-яких проявів ксенофобії та антисемітизму в Україні, про рішучий осуд суспільством таких проявів та карну відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі¹⁵. У номері за 9 грудня 2004 р. ця ж газета виступила з осудом поширювачів антисемітських листівок в м. Коломия та висловила жаль, що зловмисників не встановлено.

Аналіз преси показує, що як в західних, так і в східних областях є розуміння значущості, самодостатності культур усіх етносів, що проживають в Україні.

Зокрема, як повідомила донецька газета “Донбасс”, татарське національне свято сабантуй у м.Донецьку відзначали близько трьох тисяч представників багатьох національностей та гостей з Казані, Пензи, Криму, Запорізької, Харківської та Луганської областей. Тут були представлені традиційні татарські національні ігри, пісні, страви національної кухні. Учасники святкового дійства, а завдяки інформації газети – і багато жителів Донеччини – переконалися, що саме у розмаїтті етнічних культур і виявляється багатство полікультурної України¹⁶.

Підтвердженням цьому може стати і свято польської та української культури з нагоди 195-річчя від дня народження Юліуша Словацького, про яке повідомила читачів тернопільська газета “Вільне життя”. Відкриття музею Ю. Словацького в м. Кременець відбулося завдяки зусиллям урядів України і республіки Польща, посадовці яких взяли участь у цьому відкритті. На святі була пред-

ставлена польська та українська культура, адже, як справедливо зазначала газета, твори Ю. Словацького – сина двох народів – стали надбанням світової культури¹⁷.

Поряд з цим преса західних та центральних областей, на відміну від східних, систематично пропагує джерела, витoki та носіїв української національної культури. Для підтвердження цієї тези можна зупинитися на розповіді про перевидання першого повного перекладу Святого Письма Старого і Нового Завітів, виконаного ще позаминулого сторіччя великими українцями П. Кулішем та І. Пулюєм за участі І. Нечуя-Левицького та видрукованого І. Пулюєм 1903 р. у Відні коштом Британського Заграницного Біблійного Товариства (“Хочу все знати” (Вінниця). – 2005. – 1 січня), або ж на публікаціях про Марусю Чурай (“Вільне життя” (Тернопіль) – 2004. – 28 серпня), про Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка (“Буковина” (Чернівці). – 2004. – 6 жовтня), про авторів гімну України П. Чубинського та М. Вербицького (“Вільне життя” (Тернопіль). – 2005. – 26 лютого), про Олену Пчілку (“Вільне життя” (Житомир). – 20 серпня) та багато інших.

У засобах масової інформації південно-східних областей подібні публікації є рідкістю. До такої “рідкості” слід віднести дві публікації газети “Донбасс”, що стали можливими завдяки зусиллям Журналістського фонду України, який практикує ознайомчі поїздки представників ЗМІ до різних куточків нашої країни. Згадані публікації мали на меті познайомити жителів Донеччини з Гуцульщиною¹⁸.

Преса всіх областей України, як показує її огляд, постійно інформує своїх читачів про стан забезпечення мовних, освітніх, культурних та релігійних інтересів етнічних спільнот, висвітлює етнокультурну політику держави, законодавчі акти, які її регулюють, діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо її реалізації, участь у цьому культурно-національних товариств. Однак складається враження, що преса східних та південних областей схильна до пропаганди російської мови як засобу міжетнічного спілкування, у той час як преса західних і центральних областей робить акцент на використанні української мови в міжетнічному спілкуванні. Водночас преса усіх регіонів обстоює конституційне право громадян на збереження, розвиток та вільне застосування мов етнічних громад у місцях їх компактного розселення.

Цей матеріал буде оприлюднено уже після виборів до Верховної Ради України. Суспільство поступово вийде зі стану політичного неврозу, спровокованого передвиборчими спекулятивними гаслами і діями окремих політичних сил. Вони вийшли за межі правового поля держави, привнісши в суспільство гасла підвищення статусу російської мови, подвійного громадянства, федералізації України, її зовнішньополітичної орієнтації. Вони знехтували тим, що саме ці питання не можуть бути предметом мітингового тлумачення – вони врегульовані Конституцією України, законом про національні меншини, ратифікованого Верховною Радою України Європейською Хартією регіональних мов або мов меншин та іншими державними актами.

Спротив державницьки налаштованої еліти України провокаційним передвиборчим діям певних сил виявився неадекватним. Чи означає це, що до цих питань не потрібно повертатись? Ні, не означає, але робити це мусимо в рамках правового поля держави.

Однак вітренки, миримські, януковичі (старший і молодший) та інші мають знати механізми вирішення згаданих питань – шляхом обговорення у Верховній Раді, шляхом означеного законом референдуму, шляхом втілення в життя вимог Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і т.д. Але в жодному разі не шляхом передвиборчих маніпуляцій.

На завершення на загал виноситься лише дві пропозиції щодо мовного питання. Перша – ввести на 5 – 7 років мораторій на будь-які референдуми та законопроекти про статус російської мови в Україні.

Друга – з огляду на правову врегульованість мовного питання в країні, задекларовані функції державної української мови як засобу міжетнічного спілкування в межах української політичної нації, що формується, перевести увагу суспільства, громадян на етичні, моральні чинники: громадянин України будь-якої національності, плекаючи рідну мову, має володіти і державною українською. Сприяла б цьому широка громадянська кампанія “Спілкуймося українською мовою”. Розрахована вона має бути не на тиждень, місяць, чи рік, а на тривалий час, за який за участю усіх зацікавлених державних і громадських інституцій, спілок і товариств, всіх громадян українська мова дійсно стане державною.

Роль засобів масової інформації, журналістів у цій кампанії може виявитися як ніколи конструктивною та продуктивною.

¹ Ухвала міжнародного конгресу “Українська мова – вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі” // Українознавство. Науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал. – 2005. – Ч. 4. – С. 33–34.

² *Мащенко А.* “Союз” на финишної прямій // Крымское время. – 2006. – 24 января.

³ Там само.

⁴ Множатся сторонники федерализации и союза с Россией // Русская правда. – 2006. – №4 (январь).

⁵ Пророссийские партии должны объединиться. Кто против? // Крымское время. – 2006. – 31 января.

⁶ *Вовканич С.* Дива “постінтелектоцидної” України: чи лише помаранчеві? // Львівська газета. – 2005. – 10 січня.

⁷ *Буркут І.* Політфілологія // Час. – 2005. – 2 червня.

⁸ *Ганус А.* Хто поставить на мовне питання – програє // Експрес (Львів). – 2005. – 10 травня.

⁹ *Майстренко Г.* До якого часу?... або “правда” навиворіт // Буковина. – 2004. – 22 жовтня.

¹⁰ *Іванов А.* Галицийский вариант “демократии” // Донецкий криж. – 2004. – 19 ноября.

¹¹ Инф. ред. Галиция против Украины // Днепровская правда. – 2004. – 19 ноября.

¹² *Пшеничный С.* Сепаратизм или единство? // Днепровская правда. – 2004. – 17 декабря.

¹³ *Косяченко В.* Усвідомлюємо заповідане нам // Буковина. – 2005. – 27 квітня.

¹⁴ *Л.П.* Кожна мова прекрасна // Хочу все знати. – 2005. – 26 лютого.

¹⁵ *Волков А.* Толерантність // Прикарпатська правда. – 2005. – 21 квітня.

¹⁶ *Черных Е.* Народ ликуй, пришел сабантуй // Донбасс. – 2004. – 15 июля.

¹⁷ *Левинська Л.* Син двох народів // Вільне життя. – 2004. – 25 вересня.

¹⁸ *Карпенко Е.* “Дикие танцы” родом из рая // Донбасс. – 2004. – 16 июля; 21 июля.